

Zbigniew T. Szmurło

Osiemnastowieczny ormiański bard Zakaukazia

Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość 11, 225-243

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew T. Szmurło*

Osiemnastowieczny ormiański bard Zakaukazia

Sajat-Nowa (1712–1795)¹, najwybitniejszy poeta osiemnastowiecznego Zakaukazia, urodził się w Tyflisie w biednej rodzinie ormiańskiej. Data jego narodzin nie została jednoznacznie wskazana i od dawna jest przedmiotem dyskusji badaczy. Przyjmuje się za Geworgem Achwerdianem², pierwszym biografem poety, że był to rok 1712.

Życie i twórczość Sajat-Nowy owiane są tajemnicą, a na jego temat krążą liczne, często sprzeczne legendy i opowieści. Uczeni toczą spory zarówno o miejsce, datę narodzin, jak również wczesny okres jego życia. Data śmierci jest znana – wydarzenie to miało nastąpić 12.09.1795 r. w Tyflisie na progu kościoła Surb Geworg, najstarszej ormiańskiej³ świątyni miasta, w pobliżu której miało upłynąć dzieciństwo i młodość Harutiuna Sajadiana – przyszłego Sajat-Nowy. Na jego grobie znajdują-

* Dr Zbigniew T. Szmurło, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa w Poznaniu
e-mail: pressart@poczta.onet.pl

¹ Por. C. J. F. Dowsett, *Sayat-Nova: An 18th-century troubadour: A Biographical and Literary Study*, Louvain 1996; H. Injeikian, *Sayat-Nova and Armenian ashoogh musical traditions*, McGill University, Montreal 1994.

² Geworg Achwerdian (1818–1861) ukończył Łazariewski Instytut Języków Wschodnich i Wydział Medyczny Uniwersytetu w Moskwie. Lekarz wojskowy, filolog, ekonomista i działacz polityczny, napisał *Męczeństwa aszugha Harutiuna Sajat-Nowa (Мученичества ашуга Арутюна Саят-Нова)*. Jest też autorem, wydanego pośmiertnie w 1903 r., zbioru pieśni husanów z końca XVIII w. Prowadził badania nad ekonomicznym rozwojem Zakaukazia. Por. Г. П. Хомизури, *Армянская Апостольская Церковь. Святые, мученики, видные священнослужители, богословы, христианские деятели культуры. Словарь*, Москва 2006; Hasło „Ахвердян” zob.: *Краткая литературная энциклопедия*, ред. А. А. Сурков, т. 1, Аарне-Гаврилов, Москва 1962, s. 368, <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke1/ke1-3681.htm> (dostęp: 15.01.2015).

³ Ceglany kościół Surb Geworg Jekegetsi (określany także jako duży kościół forteczny) został zbudowany w 1251 r. w czasie przemarszu mongolskich hord; w źródłach historycznych fakt wzmiankowany wiele wieków wcześniej – w 631 r. i 1037 r. Obecnie jest to główna świątynia Ormian w Tbilisi. Por. *Тбилисская церковь Сурб Геворг – первопрестольная сурб Мариам Аствацацин или Большая Крепостная Церковь*, <http://armenianchurch.ge/ru/component/content/article/55-church-history/626-tbilisi-surb-gevorg-church> (dostęp: 15.01.2015).

cym się przy zewnętrznej ścianie świątyni, w pobliżu wejścia, w 1916 r. została wmurowana czarna płyta z datami urodzenia i śmierci. Nastąpiło to z inicjatywy wybitnego ormiańskiego poety Howannesa Tumaniana (1869–1923)⁴, wówczas prezesa Kaukaskiego Towarzystwa Pisarzy Ormiańskich, oraz znanego pejzażysty Geworga Baszindżagiana (1857–1925), który zaprojektował tę tablicę zawierającą także trzy wersy wiersza poety: *Nie wszystkim dane pić z mych źródeł, znać smak wyborny wody mojej./ Nie każdy dzieło me docenia, tłum nie zna piękna strofy mojej./ Nie wierz, że łatwo mnie obalić: mocne są zręby sławy mojej*⁵.

Z tyfliskim kościołem Surb Geworg związanych jest wielu wybitnych Ormian. Tworzył w nim wspomniany G. Baszindżagian⁶, twórca ormiańskiego malarstwa pejzażowego, który w latach 1922–1923 odnawiał wnętrza świątyni, pracował nad wystrojem malarskim ołtarza i namalował cztery duże freski. Został pochowany, zgodnie z życzeniem, obok grobu Sajat-Nowy⁷. Również w murach kościoła głosił nauki – po opuszczeniu Teodozji na Krymie (gdzie zarządzał ormiańską diecezją, a także słynną szkołą Chalibiowa) i po krótkim pobycie w Eczmiadzynie⁸ – arcybi-

⁴ Howannes Tumanian (1869–1923) – wybitny ormiański pisarz i działacz społeczny. Jego twórczość odegrała ważną rolę w rozwoju ormiańskiej literatury. Przez rodaków jest uważany za jednego z najwybitniejszych poetów XX w. Jeszcze za życia był określany jako „poeta wszystkich Ormian”. Jego utwory – *Anusz* (poemat o miłości biednego pastucha do dziewczyny Anusz), *Zdobycie twierdzy Tmuk*, *Dzielny Nazar* – cieszą się nadal ogromną popularnością. Por. K. H. Григорьян, *Ованес Туманян 1869–1923*, Ереван 1969; И. Р. Сафазбекян, *Ованес Туманян и мировая литература*, Ереван 1976; K. B. Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500–1920*, Detroit 2000.

⁵ Sajat-Nowa, *Gazel*, [w:] *Poezja armeńska. Antologia*, wyb. A. Szymański, P. Kunczewicz, Łódź 1984, s. 192 (tłum. wiersza T. Chróścielewski).

⁶ Por. P. Г. Дрампян, *Геворг Башинджагян (к столетию со дня рождения)*, „Искусство” 1957, № 8, s. 56–57; Н. Степанян, *Искусство Армении. Черты историко-художественного развития*, Москва 1989, s. 158–159, 161–162; М. Айвазян, *Пейзаж в армянской советской живописи*, Ереван 1978, s. 10, 100–101.

⁷ *Тбилисская церковь...*, op. cit.

⁸ Eczmiadzyn – miejsce święte dla wszystkich Ormian, ich duchowa stolica, w latach 303–484 i od 1441 r. do czasów obecnych siedziba katolikosów – zwierzchników Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego; obecnie nazwa wydzielona dla zespołu klasztornego znajdującego się w mieście Wagharszapat, założonego na początku II w. n.e. przez ormiańskiego króla Wagharszapa (117–140). W 163 r., po zniszczeniu przez Rzymian ówczesnej ormiańskiej stolicy Artaszaty, Wagharszapat został stolicą Armenii i był nią do IV w. W latach 1945–1992 Wagharszapat przemianowano na Eczmiadzyn. Na terenie zespołu klasztornego Eczmiadzyn znajduje się wiele obiektów sakralnych: zabytkowy zespół katedralny z katedrą z początków IV w. (najważniejsza świątynia Ormian, pierwsza katedra na świecie), którą miał wznieść w tym miejscu Św. Grzegorz Oświeciciel, otrzymawszy we śnie polecenie, aby zbudować świątynię (stąd nazwa Eczmiacin – „zstąpił Jednorodzony”), pałac katolikosa, Akademia Duchowna, kościoły Surb Rypsyme (618 r.), Surb Gajane (632 r.). Por. В. М. Арутюнян, *Эчмиадзин*, Москва 1958; Н. М. Токарский, *Архитектура Армении веков IV–XIV*, Ереван 1961, s. 91–93; D. Próchniak, *Eczmiadzyn w IV i V w. Z problematyki genezy chrześcijańskiej architektury Armenii*, „Rocznik Humanistycz-

skup Gabriel Ajwazowski (1812–1880)⁹, znamienity ormiański duchowny, teolog, językoznawca, pisarz i starszy brat artysty malarza Iwana Ajwazowskiego (1817–1900). G. Ajwazowski zmarł w Tyflisie i tam też został pochowany. Jednakże w latach 50. XX w. grób zlikwidowano¹⁰ i dopiero w 1977 r. jego ziemskie szczątki złożono w grobie na placu przy kościele Surb Geworg¹¹. W panteonie wybitnych Ormian znajdują się groby m.in. księcia Michaiła Łoris-Mielikowa¹², generałów Arzasa Ter-Gusakowa¹³ i Iwana D. Łazariewa¹⁴.

Sajat-Nowa to artystyczny pseudonim Harutiuna Sajadiana pochodzącego z ormiańskiej rodziny rzemieślniczej. Jego ojciec Machtesi Karapet Sajadian – ubogi acz światły tkacz – przywędrował do Tyflisu z syryjskiego Aleppo. Karapet był człowiekiem głęboko wierzącym: stawiane przed imieniem słowo *machtesi* (dosłownie „widział śmierć”, tu: grób Pański) oznaczało, że odbył pielgrzymkę do Je-

ny” 1978, t. XXVI, *Historia sztuki*, z. 4, s. 19–36; L. W. Waksmundzki, *Armenia. Przewodnik*, Pruszków 2008, s. 146–147, 203–204; S. Der-Nersessian, *Armenian Art*, Paris 1977, s. 28–49; G. Wainwright, K. B. Westerfield Tucker, *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford 2005, s. 147; J. Stokes: *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East*, New York 2008, s. 65.

⁹ Por. Z. T. Szmurło, *Gabriel Ajwazowski – duchowny, uczonego i pedagog*, „Kongitywistyka i Media w Edukacji” 2013, nr 2, s. 156–185.

¹⁰ Ш. Хачатрян, *Апостол просвещения*, „Ноев Ковчег” 2012, № 11 (194).

¹¹ Hasło „Архиепископ Габриел Айвазян” zob.: *Посохальная Книга Армянской Епархии в Грузии. Известные нам епархиальные Главы Армянской Апостольской Церкви в Грузии до 1770-ых годов*, <http://armenianchurch.ge/ru/eparkhiya/istoriya> (dostęp: 4.02.2015).

¹² Książę Michaił Łoris-Mielikow (1825–1888) – generał kawalerii, polityk, minister spraw wewnętrznych Imperium Rosyjskiego, autor projektu pierwszej konstytucji rosyjskiej (jego przodek, książę Melik-Nazar władał w XVI w. w Armenii miastem i twierdzą Łori). Por. Б. С. Интенберг, В. А. Твардовская, *Граф М. Т. Лорис-Меликов и его современники*, Москва 2004; М. М. Ковалевский, *Конституция графа Лорис-Меликова и его чаштные письма*, Москва 2011.

¹³ Arzas Ter-Gusakow (1819–1881) – urodzony w Tyflisie, w dzielnicy Awłabar, syn duchownego Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego. W latach 1842–1850 zajmował się budową szlaków wojennych na Kaukazie. Bohater wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878), w 1878 r. zdobył ważną twierdzę Bajazet. Por. В. Г. Крбежян, *Участие армян в русско-турецкой войне 1877–1878 годов*, Ереван 2004; С. Айвазян, *История России. Армянский след*, Москва 2000, s. 427; Г. Мирзоян, *Тер-Гусаков. Взятие Баязета*, „Ноев Ковчег”, 2011, № 6 (165).

¹⁴ Iwan Dawidowicz Łazariew (1820–1879) – pochodzący z Karabachu Ormianin, generał – dowodził rosyjskimi wojskami w Dagestanie, walczył z górskimi plemionami na Kaukazie; bohater wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878), w trakcie której był dowódcą wojsk rosyjskich i zdobył turecką twierdzę Kars. Por. М. Кубеев, *Захват крепости Карс*, [w:] М. Кубеев, *100 великих побед России*, Москва 2010, s. 146–147; А. Сагомоян, *Русский генерал из Карабаха*, „Независимое Военное Обозрение”, http://nvo.ng.ru/history/2011-04-01/15_lazarev.html (dostęp: 19.01.2015).

rozolimy i pokłonił się przed grobem Chrystusa¹⁵. Jako świadectwo tej pielgrzymki *machtesi* nosili wytatuowane znaki przedstawiające różne sceny z ziemskiego życia Zbawiciela¹⁶.

Matka Sara pochodziła z tyfliskiej dzielnicy Alwabari¹⁷. Niektórzy badacze podają, iż jej rodzinną miejscowością był Sanahin¹⁸. Możliwe, że Sajadanowie mieszkali przez pewien czas w tej wsi¹⁹ znajdującej się w północnej części Armenii i znanej przede wszystkim ze średniowiecznego klasztoru²⁰ – sławnego centrum kultury duchowej ormiańskiego średniowiecza (966 r.). Po jakimś czasie mieli zamieszkać ponownie w Tyflisie; tam urodził się przyszły bard. W tym mieście upłynęło jego dzieciństwo i młodość.

Profesor Morus Asratian²¹ uważał, iż (...) *jako osobowość, jako działacz, jako pieśniarz na dworze gruzińskiego władcy, Sajat Nowa ma pełne prawo być uważanym za tyfliszczyka, niezależnie od tego czy urodził się w Tyflisie, czy Sanahin*²².

Od najmłodszych lat Harutiun wykazywał duże zdolności muzyczne. Szybko opanował grę na popularnych instrumentach ludowych, przysłuchiwał się też występom aszughów²³ – wędrownych wieszczów, pieśniarzy i poetów przemierzających

¹⁵ В. Р. Григорян, *История армянских колонии Украины и Польши. Армяне в Подоли*, Ереван 1980, s. 140; В. Налбандян, *Саят-Нова*, [w:] В. Налбандян, *Уроки армянской древности. Статьи*, Ереван 1985, s. 236.

¹⁶ *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, Санкт-Петербург 1890–1907*, ред. И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский, http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/65706/махтеси (dostęp: 23.08.2012).

¹⁷ Х. С. Саркисян, *Саят-Нова*, „Историко-Филологический Журнал” 1963, № 3, s. 99; А. Г. Мадоян, Э. Р. Гукасян, *Видные деятели армянской культуры (V–XVIII)*, Ереван 1982, s. 461.

¹⁸ А. Вардапетян, И. Степанян, „*Бога возлюби, Душу возлюби, Деву возлюби!*”, <http://www.sayat-nova.am/nm-rus-8.html> (dostęp: 15.01.2015).

¹⁹ С. З. Гайсарян, *В стране поэзии. Очерки. Портреты*, Москва 1973, s. 69.

²⁰ Рог. К. Кафадарян, *Санаинский монастырь и его надписи*, Ереван 1957; О. Х. Халпахчян, *Санаин. Архитектурный ансамбль Армении X–XIII веков*, Москва 1973.

²¹ Morus Stiepanowicz Hasratian (1902–1979) – historyk, filolog, dyrektor Matedaranu, czyli ormiańskiej księżnicy; w latach 1964–1974 dyrektor Muzeum Historii Armenii, członek Akademii Nauk Armenii.

²² Sajat-Nowa, *Zbiór pieśni ormiańskich, gruzińskich i azerbejdżańskich*, red. Morus Hasratian, Егуваń 1963, s. IX. Za: В. С. Налбандян, *Певец человека и любви*, [w:] Саят-Нова, *Стихотворения*, Ленинград 1982, s. 7.

²³ *Byli to nie tylko śpiewacy, lecz nieraz i poeci zarazem, (...) improwizowali poezje i śpiewali je akompaniując sobie na takim czy innym instrumencie, rodzaju gitary (saz, wyraz perski) lub skrzypiec (kotancza, też z persk.), a nie tylko zabawiali słuchaczy i wzruszali, lecz także pouczali moralnie, nieraz zaś się nie cofali i przed mniej lub więcej dyskretnymi aluzjami do wypadków politycznych* – E. Słuszkiewicz, *Sajat-Nowa, znakomity poeta ludowy ormiański*, (prwdr.) „Problemy” 1963, nr 12(XIX), s. 738–741, cyt. za: E. Słuszkiewicz, *Literatura ormiańska*, Warszawa 1991, s. 36; por. A. Aghajanian, *Armenian literature: Comprising poetry, drama, folklore and classic traditions*, Los Angeles 2007, s. V.

cych się z miasta do miasta, by deklamować swoje utwory. Początkowo ojciec oddał go do zakładu rzemieślniczego, żeby podobnie jak on nauczył się zawodu tkacza. Wiele wskazuje na to, że kiedy zamiłowania syna do muzyki nie słabły, Machtesi K. Sajadian posłał go szkoły w klasztorze Sanahin.

Harutium dzięki swoim zdumiewającym zdolnościom szybko wslawił się nie tylko jako autor pieśni i melodii. Dał się poznać również jako utalentowany muzykant i wirtuoz perfekcyjnie grający na prawie wszystkich instrumentach ludowych spotykanych w tym czasie na Zakaukaziu²⁴. Doskonale czuł się, trzymając w rękach czonguri²⁵ i saz²⁶, ale jego ulubionym instrumentem pozostawała kamancza²⁷.

Porzuciwszy zajęcie w warsztacie tkackim, został aszughiem: układał wiersze i pieśni, które wykonywał z własnym akompaniamentem. Przez kilka lat wędrował, docierając do różnych regionów. Pozostaje zagadką, jakie kraje mógł w tym czasie odwiedzić, ale jego sława ogarnęła całe Zakaukazie. Do rodzinnego Tyflisu powrócił już jako Sajat-Nowa, po odbyciu pielgrzymki wraz z niewidomymi starcami aszughami do sławnego klasztoru Surp Karapet (takim przydomkiem święty określany jest w Armenii Jan Chrzciciel – prekursor zwiastujący nadejście Chrystusa). Ten obiekt sakralny, ufundowany w IV w. przez św. Grzegorza Oświeciciela²⁸,

²⁴ X. C. Саркисян, *Саят-Нова*, „Историко-Филологический Журнал” 1963, № 3, s. 99.

²⁵ Czonguri – gruziński 4-strunowy instrument szarpany w kształcie gruszki z długą smukłą szyją. Nie ma progów i dlatego można na nim uzyskać efekt płynnego przejścia od jednego dźwięku do drugiego. Por. K. Вертков, Г. Благодатов, Э. Язовицкая, *Атлас музыкальных инструментов народов СССР*, Москва, 1975, s. 127–128.

²⁶ Saz – szarpany instrument strunowy, kształtem przypominający lutnię o długim gryfie, bardzo popularny w Persji, Turcji, na Zakaukaziu i w krajach bałkańskich. Por. А. Должанский, *Краткий музыкальный словарь*, Санкт-Петербург 2000, s. 293

²⁷ Kamancza – smyczkowy instrument strunowy posiadający 4–7 strun, rozpowszechniony w Armenii, Azerbejdżanie, Gruzji, Grecji, Dagestanie oraz w krajach Bliskiego Wschodu. Por. А. Е. Тер-Саркисянц, *Армяне. История и этнокультурные традиции*, Москва 1998, s. 241.

²⁸ Św. Grzegorz Oświeciciel (Illuminator; ur. ok. 240, zm. ok. 326) – założyciel i patron oraz pierwszy patriarcha (katolikos) Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego; wychowany i ochrzczony w Cezarei, syn Anaka, brata armeńskiego króla Choroesa. Anak zamordował swojego brata i całą rodzinę – uratował się jedynie syn Choroesa Tyrydates oraz córka Chosrowiducht. Grzegorz, pragnący odpokutować winy ojca, wstąpił do służby u prześladowającego chrześcijan króla Tyrydatersa, który – kiedy dowiedział się, że jego poddany wierzy w Chrystusa – wtrącił go do lochu klasztoru Chor Wirap. Po odkryciu prawdy o pochodzeniu Grzegorza, Tyrydates trzymał go tam przez 15 lat. Po zamordowaniu z rozkazu króla św. Dziewicy Rypsymy, która wraz z chrześcijańskimi dziewczętami nie chciała ulec władcy, tego dotknęła choroba psychiczna. Za namową siostry Chosrowiducht, która we śnie miała widzenie, Grzegorz został wypuszczony i władcę uleczył. Król Tyrydates III (z dynastii ormiańskich Arsacydów, władał Armenią w latach 262–317) przyjął chrzest (wg tradycji w 301 r.) i jako pierwszy na świecie ogłosił w swym kraju chrześcijaństwo religią państwową. Hasło „Grzegorz Oświeciciel” zob.: M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, s. 85–86; Агагангелос, *История Армении*, Ереван 2004; А. Буровский, *Царьград. 1000 лет величия*, Москва 2013, s. 64–67.

znajduje się niedaleko miejscowości Musz – głównego miasta Taronu, historycznej prowincji Wielkiej Armenii, leżącego kilkanaście kilometrów na zachód od jeziora Wan (obecnie znajdującego się w granicach Turcji).

Nazwa miasta pochodzi od ormiańskiego słowa *mszusz* (mgła). Ormiańskie legendy podają, iż bogini Astchik miała zwyczaj schodzić wieczorami z góry Grgur, by zażywać kąpeli rzecznych. Ażeby lepiej dostrzec jej piękno, miejscowi śmiałkowie zapalali ogniska na wzgórzach. Dowiedziawszy się o tym, bogini zaczęła zsyłać na okolicę nieprzejrzystą mgłę²⁹.

Musz zostało zniszczone, a jego mieszkańcy bestialsko wymordowani podczas ludobójstwa Ormian w Turcji rozpoczętego w 1915 r.³⁰ W pobliżu tego miasta urodził się św. Mesrop Masztoz (362–440)³¹ – twórca ormiańskich liter (powstałych ok. 392–405 r.³²), którymi Ormianie posługują się do dzisiaj.

Jan Chrzciciel zajmuje szczególne miejsce w Ormiańskim Kościele Apostolskim. Ormianie uważali go za opiekuna aszughów, a noszący jego imię klasztor Surp Karapet w Musz był miejscem licznych pielgrzymek.

Harutiun Sajadian wiedział, że zgodnie z panującymi wierzeniami talent, w tym dar układania wierszy i akompaniowania na instrumentach, można było otrzymać jedynie od Surb Karapeta. Każdy kandydat na aszughę dopiero po odbyciu nakazanego postu mógł wyruszyć do klasztoru, gdzie (...) *kładł (...) swój instrument na*

²⁹ *Дорога Мгера. Армянские легенды и предания*, перев. Г. О. Карапетян, Москва 1990, s. 24. Por. А. Т. Гханальян, *Армянские предания*, Ереван 1979; З. Х. Петросян, *Боги и ритуалы древней Армении*, Ереван 2004.

³⁰ В. А. Микаелян, *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919)*, Ереван 1995, s. 258; М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян, *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов*, Ереван 1982, s. 164, 335, 498; С. Степанян, *Германские источники о геноциде армян. Период первой мировой войны*, Ереван 1991, s. 147; Р. Багдасарян, *Геноцид и армянская интеллигенция в России*, Ереван 2003, s. 146, 236.

³¹ Por. Г. Алишян, *История св. Патриарха Саака и вардапета Маштоца*, [w:] *Армянские жития и мученичества V–VI вв.*, перев. К. С. Тер-Давтян, Ереван 1994, s. 34–46; А. J. Насикян, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature. From the Oral Tradition and to the Golden Age*, Detroit 2000, s. 83–98, 111–113; M. Gillert, *Kościół ormiański wyznacznikiem tożsamości narodowej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2002, nr 30/31, s. 11; Э. Г. Туманян, *Ещё раз о Месропе Маштоце – создателе армянского алфавита*, „Известия Академии Наук СССР. Серия литературы и языка” 1968, t. XXVII, s. 439–451; G. Накопian, *О Месропе Масштоци и алфавите*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2009, nr 60–61, s. 43–49; hasło „Mesrop Masztoz” zob.: M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego...*, op. cit., s. 151; Э. Б. Ажнаниян, *Месроп Маштоц*, Ереван 1982.

³² Por. Й. А. Манандян, *Месроп Маштоц и борьба армянского движения за культурную самобытность*, Ереван 1941; *История армянского народа*, ред. М. Г. Нерсисян, Ереван 1980, s. 97–100; H. J. Nersoyan, *The Way and When of the Armenian Alphabet*, „Journal of the Society of Armenian Studies” 1985–1986, No. 2, s. 51–71.

jego grobie i tamże układał się do snu, a nazajutrz się budził z upragnionym darem, wyproszonym u świętego³³.

Młody adept sztuki poetyckiej i muzycznej nowe imię miał wymodlić właśnie w tym klasztorze przy świętych relikwiach, o czym pisze Jan Grzegorzewski³⁴: *Szli więc do świątyni tarońskiej Surp-Karapeta, wzniesionej w tem miejscu, gdzie niegdyś stała świątynia pogańskiego Apolla Armenii; szli wprost ze zboru, który utworzyli byli jako przedniejsi w narodzie mężowie pieśniarstwa, sami srebrnowłosi, niewidomi aszychowie, aby wysłuchać młodego pieśniarza, który ani jest niewidomym, ani srebrnowłosym, a przecie odważył się sięgnąć po siedmiostrunną kamanczę aszychów. Niechże uderzy teraz czołem przed grobem Surp-Karapeta, niech wymodli u niego stwierdzenie trzech łask pieśniarskich, niech mu Surp-Karapet przyzna odwagę, jak niegdyś Wahaga, piękno – jak Astrik i mądrość – Anahita (...). I tak się kornie modliły te starce od wschodu aż do zachodu słońca, czasami zwracając wypalone oczy ku wyżynom Araratu i tonąc wzrokiem duszy w przestworach świata. A gdy morze gorącego światła białego zalało jedną falą całą dolinę, gdy czternaście dziecięcych chłopiąt – przewodników, które przybyły od ognisk domowych, stanęło za szeregiem modlących się, powstałi aszychowie, ujęli kostury i komancze w ręce, a trzymając się każdy przewodnika swego, odeszli w milczeniu, rozpraszając się na cztery strony świata. Pozostał sam jeden Harutyun, trwając długie dni i noce na poście, modlitwie i rozmyślanii...*

Gdy po dniach czterdziestu zastali go na tem samym miejscu, zamodlonego przed promiennym Surp-Karapetem, najstarszy z aszychów, zaczerpnąwszy wody ze źródła i zwilżywszy nią skronie i usta jego, zapytał: „Jakie imię wymodliłeś sobie?”

³³ E. Słuszkiewicz, *Sajat-Nowa...*, op. cit., s. 36.

³⁴ Jan Grzegorzewski (ok. 1850–1922) – polski sławista, orientalista, pisarz oraz krajoznawca, miłośnik Tatr i kultury tatrzańskiej. Gimnazjum ukończył w Żytomierzu a studiował w Odessie. Wiele lat spędził w Turcji i na Bałkanach. Założył Stację Naukową Polską na Wschodzie „Hycynthaeum” (nazwa od św. Jacka Odrowąża XIII w. – pierwszego orientalisty polskiego) z ekspozyturami w Sofii i Konstantynopolu. Współzałożyciel wydawanego w Krakowie (prawdopodobnie od 1914 r.) „Rocznika Orientalistycznego”; jeden z organizatorów polskich studiów orientalistycznych. Był też pierwszym w Polsce badaczem języka karaimskiego i inicjatorem opracowania jego słownika. Prowadził ożywioną działalność zmierzającą do ożywienia kontaktów polsko-bułgarskich. Por. U. Kaczmarek, *Jan Grzegorzewski – „pierwszy” polski orientalista*, „Sprawy Wschodnie” 2002, nr 1, s. 117–119; S. Chazbijewicz, *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej*, „Przegląd Tatarski” 2010, nr 1, s. 11–12; F. Malinowski, *Udział Bułgarów w Wojnie Bałkańskiej widziany oczami żołnierza polskiego na przykładzie Józefa Lipkowskiego*, „Słupskie Studia Historyczne” 2011, nr 17, s. 160; Z. Klejn, *Polskie stronice w bułgarskiej historii*, „Mazowieckie Studia Historyczne” 1998, nr 2, s. 77–78; J. Reychman, *Zasługi Jana Grzegorzewskiego na polu zbliżenia kulturalnego bułgarsko-polskiego*, [w:] *Stosunki literackie polsko-bułgarskie*, red. J. Śliźniński, Wrocław 1971, s. 73.

– „Sajat-Nowa” – odrzekł, powstając i ujmując kamanczę w ręce. „Bądź życiem i duszą twych pieśni, Sajat-Nowo, na chwałę Surp-Karapeta!”. I znów odeszli w milczeniu, aby powrócić po dniach dwudziestu. A gdy wówczas nie zastali pieśniarza na modlitwie, odeszli bezpowrotnie i nie postali nogą po drugich dniach dwudziestu w dolinie, gdzie tysiące zgromadzonego ludu, słuchając natchnionych pieśni Sajat-Nowy, ogłaszały go pierwszym aszychem od Surp-Karapeta³⁵.

Artystyczny pseudonim Sajat-Nowa był różnie tłumaczony przez badaczy: jako „zakochany w pieśni i muzyce”, „znakomity myśliwy”, „nowy nauczyciel”, „władka muzyki”, „król pieśni”³⁶, „porywacz serc pieśnią” lub po prostu „wnuk Sajada”. Obecnie większość uważa, że Sajat-Nowa to „wnuk Sajada”³⁷.

Wędrowni muzycy i pieśniarze byli ważnym elementem kultury Wschodu. Mieli oni bardzo duże poważanie i szacunek. Podczas biesiad zawsze wyznaczano im miejsce honorowe, a ich instrumentowi – widoczne, najczęściej na specjalnej półce. Bez obecności aszughy nie mogło się odbyć ważniejsze spotkanie, żadne święto, ani też biesiada. Byli częstymi gośćmi na weselach, ale widywano ich również często na bazarach. Władcy sadzali aszughów obok siebie, gościli ich i odnosili się do nich z niesłychaną atencją³⁸.

Ażeby zostać aszughem najpierw trzeba było osiąść pierwszy stopień wtajemniczenia – improwizatora (*hach han och*), następnie drugi – śpiewaka (*hach-assocho*). W celu osiągnięcia tytułu aszughy, czyli najwyższego stopnia pieśniarza wschodniego należało zdobyć wiele umiejętności i osiągnąć aż trzy dary wieszczki: *tworzenia pieśni, układania muzyki do nich i wykonywania tych utworów*³⁹.

Sława aszughy Sajat-Nowy nierozstającego się z otrzymaną od ojca kamanczą dotarła do Tyflisu i na dwór Herakliusza II⁴⁰ (1720–1798), przedostatniego gruziń-

³⁵ J. Grzegorzewski, *Z pod nieba wschodniego. Nowele i fragmenty z podróży*, Lwów 1902, s. 204–205.

³⁶ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Warszawa – Kraków – Wrocław 1990, s. 140.

³⁷ В. С. Налбандян, *Певец человека и любви*, [w:] Саят-Нова, *Стихотворения*, Ленинград 1982, s. 8–9; A. Szymański, op. cit., s. 30–32.

³⁸ А. Меружнян, *Саят-Нова. Биография и легенда*, „Ноев Ковчег” 2006, № 13.

³⁹ J. Grzegorzewski, op. cit., s. 202.

⁴⁰ Władca z dynastii Bagratydów. Przeprowadził szereg reform w państwie, m.in. wprowadził obowiązkową służbę w regularnym gruzińskim wojsku (1173 r.), zakładał szkoły i seminaria. Dążył do zjednoczenia gruzińskich posiadłości w państwo scentralizowane, wolne od irańskoturkowskiej przewagi i do rozszerzenia władzy Gruzji w Zakaukaziu. Był zwolennikiem zbliżenia gruzińsko-ormiańskiego i nosił się z zamiarem utworzenia wspólnego państwa. Przyczynił się do zwiększenia autorytetu Gruzji w regionie Zakaukazia. Podpisał *Traktat georgijewski* (1783 r.), w myśl którego uznawał on protekcję Rosji i rezygnował z samodzielnej polityki zagranicznej, zobowiązywał się służyć ze swoimi wojskami rosyjskiej cesarzowej. Katarzyna II ze swojej strony ręczyła za zachowanie jednolitości posiadłości Herakliusza. Gruzja otrzymała pełną wewnętrzną autonomię, a gruzińska szlachta, duchowieństwo i kupiectwo były zrównane w prawach z Rosjanami.

skiego króla, który zapragnął mieć przy sobie tak utalentowanego i podziwianego mistrza. W 1742 r. Sajat-Nowa został oficjalnym sazendarem – nadwornym poetą i pieśniarzem Herakliusza. Cieszył się nie tylko dużym uznaniem władcy, ale był jego ulubieńcem i uczestniczył w wielu wyprawach wojennych.

Sajat-Nowa bardzo szybko popadł w niełaskę króla, w czym dopomogły intrygi knute na dworze przez zazdrosnych dworzan i mniej utalentowanych artystów. Król uległ podszeptom nieszczerých zauszników, którzy rozpowiadali o gorącym uczuciu nadwornego aszughu do księżniczki Anny Batoniszwili⁴¹, siostry gruzińskiego władcy. Artysta dwukrotnie, czyli w 1752 r. (do 1754 r.) oraz 1759 r., został przepędzony z dworu, a król zdecydował, że aszugh zostanie osobą duchowną. Po wyświęceniu Sajat-Nowa jako ksiądz Ter-Stepanops został zesłany na odległą prowincję, na której – z dala od królewskiego dworu – przez co najmniej dwa lata (1752–1754) miał pełnić posługę duchową w ormiańskiej świątyni. Nie wiadomo dlaczego król pozwolił mu na powrót do Tyflisu. Zdobywszy ponownie łaski władcy, Sajat-Nowa – przebywając na tyfliskim dworze – tworzył kolejne piękne utwory. W tym czasie powstało mnóstwo nadzwyczaj wysublimowanych pieśni, w których opiewał on miłość i cnoty ukochanej kobiety. Lata 1754–1759 zaliczane są do najbardziej twórczych, dojrzałych i płodnych w długim życiu Sajat-Nowy.

W 1759 r. Herakliusz ponownie i ostatecznie, na skutek niekończących się intryg dworskich, usunął poetę duchownego ze swojego najbliższego otoczenia. Jednakże wrogowie Sajat-Nowy, nawet po wyrzuceniu go z dworu, spiskowali przeciwko niemu. Jedna z wersji mówi, że przekonali króla, żeby zesłać aszughu do klasztoru, w którym miał spędzić resztę życia jako mnich. Wersja ta jest prawdopodobnie niezgodna z prawdą, bowiem jako żonaty ksiądz nie mógł wstąpić do klasztoru, tak jak i zostać biskupem.

Sajat-Nowa jako ksiądz Ter-Stepanos niósł duchową posługę w ormiańskiej świątyni w Enzeli (Azali)⁴², w perskiej prowincji Gilian nad brzegami Morza Kaspijskiego, co potwierdza zapis na marginesie przepisanej przez niego w 1671 r. *Księgi pieśni żałobnych* autorstwa wybitnego ormiańskiego poety z X w. Grigora Narekacy: (...) „wspomnij czytelniku kopistę wardapeta Stepanosa, którego zwał Sajat-Nowa, i mojego ojca Machtesi Karapeta”. *Możliwe, że Sajat-Nowa, a właściwie ksiądz Ter-Stepanos umęczony niesprawiedliwym swym losem, którego nurtowały poetyckie i filozoficzne udręki związane z pytaniami dotyczącymi ludzkiego losu, zabrał się za ciężką pracę przepisania „Księgi pieśni żałobnych”. W pewnym sensie dzięki trudowi kopiowania miał okazję głębiej zanurzyć się w twórczość wybitnego ormiańskiego twórcy, wielkiego humanisty, którego utwory od wieków towarzyszą*

⁴¹ Г. Г. Бахчинян, *Саят-Нова (К 275-летию со дня рождения)*, „Историко-Филологический Журнал” 1987, № 3, s. 47.

⁴² Bandar-e Anzali – obecnie największy irański port i kurort nad Morzem Kaspijskim (ok. 150 tys. mieszkańców).

Ormianom w pokonywaniu codziennego trudu. Możliwe, że w poetyckich pieśniach Grigora z Nareku (Narekacy) Sajat-Nowa szukał osobistej pociechy i odpowiedzi na liczne pytania i wątpliwości związane z bytem i losem człowieka, które nurtowały i jego, a część tych odpowiedzi zawarł w swojej poetyckiej twórczości⁴³.

Przełomowym i bardzo tragicznym wydarzeniem w życiu Sajat-Nowy była śmierć jego ukochanej⁴⁴ żony Marmar (1768 r.)⁴⁵, z którą miał czworo dzieci: dwie córki (Sarę i Mariam) oraz dwóch synów (Ogana i Melikseta). Żona Sajat-Nowy została pochowana na starym cmentarzu Chodziwank w Tyflisie, o czym zaświadcza opublikowany przez Achwierdiana epigraf znaleziony na nagrobku: *W grobie tym znajduje się małżonka Sajat-Nowy Marmar, pobłogosławicie*⁴⁶. Po jej śmierci poeta opuścił miasteczko Kach (nieдалеко współczesnego górskiego miasta Zatakaly⁴⁷ w Azerbejdżanie). Ponownie zamieszkał w Tyflisie i został mnichem tamtejszej ormiańskiej katedry, która znajdowała się wewnątrz twierdzy. Podawane są wersje, że został wyświęcony – na skutek zdecydowanych nacisków króla Herakliusza – na biskupa.

Dostrzegając wiele niejasności w biografii ormiańskiego barda Zakaukazia, nie można pominąć mało prawdopodobnej wersji, jakoby Sajat-Nowa miał zginąć nie w Tyflisie, a w klasztorze Hachpat⁴⁸, w którym przez pewien czas (w ostatnim okresie⁴⁹) żył i tworzył. Zdaniem Piona Hakopiana, wśród badaczy życia i twórczości Sajat-Nowy panuje przekonanie, że ostatnich 25 lat (1770–1795) poeta mnich spędził w klasztorze Hachpat, co prawdopodobnie nie odpowiadało prawdzie. Wszystko bowiem wskazuje na to, że klasztor w latach 1749–1799 nie był zasiedlony przez mnichów. Zarówno zakonnicy, jak i mieszkańcy opuścili Hachpat w obawie przed ustawicznymi napadami wojowniczych plemion górskich. Życie w klasztorze odżyło na krótko w latach 1778–1784. I jeżeli Ter-Stepanos był mnichem tego klasztoru,

⁴³ В. С. Налбандян, *Певец...*, op. cit., s. 21.

⁴⁴ A. Szymański, op. cit. s. 21–22.

⁴⁵ П. М. Мурдарян, *Армяно-грузинские взаимоотношения в XVIII веке*, Ереван 1966, s. 27.

⁴⁶ И. М. Мурдарян, *Армянская эпиграфика Грузии*, Ереван 1988, s. 98.

⁴⁷ Zakataly (Zaqatala) miasto położone nad rzeką Tałaczaj (dopływ Ałazani), w lesistych podgórzach południowych zboczy głównego łańcucha górskiego Kaukazu.

⁴⁸ Klasztor Hachpat – piękny kompleks architektoniczny na północy Armenii w prowincji Lori, założony w 976 r. Por. К. Кафадарян, *Ахпат*, Ереван 1963; А. Ю. Казарян, *Ахпат*, [w:] *Православная энциклопедия*, ред. Патриарха Московский и всея Руси Кирилл, т. IV, Москва 2002, s. 213–214; О. Х. Халпахчян, *Архитектурные памятники Ахпата*, [w:] *Архитектура республик Закавказья*, ред. Ю. С. Яралов, Москва, 1951; Н. М. Токарский, *Архитектура древней Армении*, Ереван 1946, s. 169–170; Г. С. Саргсян, К. С. Худавердян, *Потомки Хайка. Очерк истории культуры Армении с древнейших лет до становления третьей республики*, Ереван 1998, s. 90–91; N. Antonyan, *Armenian churches around the Word*, New York 2011, s. 132–136.

⁴⁹ Por. R. P. Adalian, *Historical Dictionary of Armenia*, Plymouth 2010, s. 452.

to mógł w nim przebywać tylko do 1784 r., a następnie powrócić do Tyflisu, gdzie spędził resztę życia do swojej tragicznej śmierci (11.09.1795 r.)⁵⁰.

Możliwie, że – jak podaje jedna z wersji śmierci Sajat-Nowy – będący już w podeszłym wieku poeta biskup opuścił klasztor Hachpat i wyruszył do Gruzji, żeby uratować przed muzułmańską nawałnicą czworo swoich dzieci, którym zapewnił bezpieczne schronienie w północnych regionach Kaukazu, w Mozdoku⁵¹ leżącym nad lewym brzegiem rzeki Terek ok. 90 km od Władykaukazu (obecnie miasto znajduje się na terenie Federacji Rosyjskiej). Dzieci uratowały przed bezpowrotnym zniszczeniem jego słynny *dawtar* – dziennik, w którym własnoręcznie spisał swoje pieśni. Nie wiadomo, dlaczego tam nie został a powrócił do Tyflisu, w którym przebywał w dniu zdobycia miasta przez wojska perskie⁵².

W 1795 r. wojska perskie wtargnęły na Zakaukazie, licząc na szybkie zajęcie chanatu karabachskiego. Jednakże oblegane przez Persów miasto Szusza broniło się zaciekle i na tyle skutecznie, że zniecierpliwiony chan Aga Muhammad ruszył do Gruzji⁵³. Wojska gruzińskiego króla Herakliusza II poniosły pod murami Tyflisu druzgocącą klęskę we wrześniu 1795 r. Perskie oddziały wdarły się do miasta. *Okrutny Aga Muhammad pozwolił swym żołnierzom na mordy i rabunki. Przez osiem dni w zdobytym mieście dokonywano straszliwych aktów gwałtu. Żołnierze w bestialski sposób mordowali mieszkańców Tbilisi. Zdarzały się wypadki, że brzemennym kobietom rozcinano kindżalem brzuch, wyciągano nienarodzone dziecko i ucinano mu głowę. Podawana jest liczba, przypuszczalnie jednak zawyżona, wyrżniętych wówczas około 20 tys. mieszkańców tego miasta*⁵⁴.

W Tyflisie przebywał w tym czasie biskup Dawid (Sajat-Nowa) przybyły niedawno z ormiańskiego klasztoru Hachpat. Wraz z wiernymi schronił się w kościele Surb Geworg, w którym wiele razy słowami z Biblii pocieszał wylęknionych. W trudnych chwilach przestrach łagodziły też słowa jego wierszy. Poeta biskup, którego piękne pieśni o miłości i nadziei znał ówczesny kulturalny świat całego Zakaukazia, żarliwie (...) *modlił się wraz z ludem na kolanach w świątyni. Persowie zażądali, by wszyscy wyszli z cerkwi i przyjęli islam. Sajat-Nowa odpowiadał jednym*

⁵⁰ П. О. Акопян, *К вопросу о пребывании Саят-новы в Ахпатском монастыре*, „Историко-Филологический Журнал” 1969, № 4, s. 225.

⁵¹ А. Вардапетян, И. Степанян, *«Бога возлюби...», op. cit.*

⁵² В. Я. Брюсов, *Поэзия Армении и её единство на протяжении веков. Историко-литературный очерк*, [w:] *Брюсов и Армения: в двух книгах*, сост., вст. К. В. Айвазян, ред. С. Т. Ахумян, Я. И. Хачикян, кн. 1, Ереван 1988, s. 106.

⁵³ В. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987, s. 105.

⁵⁴ В. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987, s. 124.

wierszem po tatarsku: „Ze świątyni, nie! nie wyjdę, nie wyrzeknę się Chrystusa!” Muzułmanie wyciągnęli siłą starca z katedry i zabili go na jej progu⁵⁵.

Sajat-Nowa układał i zapisywał wiersze po gruzińsku, azerbejdżańsku (będącym w tym czasie *lingua franca* całego Kaukazu⁵⁶) i ormiańsku (*tyfliskim dialektem języka ormiańskiego, który był jego językiem ojczystym*⁵⁷).

Literacka spuścizna Sajat-Nowy, który zaczął tworzyć najpierw w 1742 r. po azerbejdżańsku i gruzińsku, a dopiero w 1752 r. w ojczystym języku ormiańskim⁵⁸, obejmuje ponad 200 utworów (w tym 60 napisanych po armeńsku, 34 w języku gruzińskim i 115 po azerbejdżańsku)⁵⁹.

Ormiańskie utwory Sajat-Nowy zaczęły się pojawiać w tamtejszych czasopiśmie „Bazmawel” i „Ararat” już w 1847 r. i 1851 r. Pierwszym rosyjskim odkrywcą i badaczem twórczości poety był służący w Tyflisie poeta Jakow Połonski⁶⁰, który interesował się kulturą i sztuką mieszkańców Zakaukazia, w tym także Armenii. W 1851 r. zamieścił w czasopiśmie „Kaukaz” (ukazującym się w Tyflisie w języku ormiańskim) interesujący artykuł o twórczości Sajat-Nowy. Jednakże w pełni poetyckie dokonania najwybitniejszego aszughu Zakaukazia zostały odkryte przez G. Achwerdiana, który studiował medycynę na uniwersytecie moskiewskim, a w ormiańskim Instytucie Łazariewskim poznawał tajniki języków wschodnich. Służąc jako wojskowy lekarz w Tyflisie, Achwerdian pasjonował się literaturą ludową, badał i zbierał utwory ludowych pieśniarzy aszughów. W wydany w 1852 r. w Moskwie zbiorku pieśni Sajat-Nowy zamieścił także gramatykę tyfliskich Ormian. Opublikowane wiersze zostały przez niego odczytane z zeszytu (*dawtar*) zapisanego przez Sajat-Nowę pismem gruzińskim i ormiańskim. Na podkreślenie

⁵⁵ A. Raffi, *Armenian history, culture and characteristics*, [w:] N. Buxton, H. Buxton, *Travel and politics in Armenia*, London 1914, s. 250; В. Я. Брюсов, *op. cit.*, s. 106.

⁵⁶ Th. De Wall, *Black garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York 2013, s. 324.

⁵⁷ A. Pisowicz, *Najwybitniejsze dzieła literatury ormiańskiej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2000, nr 21–22, s. 37.

⁵⁸ Г. Г. Бахчинян, *Саят-Нова...*, *op. cit.*, s. 47.

⁵⁹ Е. Мартиросян, *Саят-Нова*, [w:] *Литературная энциклопедия: В 11 т.*, т. 10, ред. П. И. Лебедев-Полянский, А. В. Луначарский, И. М. Нусинов, В. Ф. Переверзев, И. А. Скрыпник, Москва 1937, s. 579.

⁶⁰ Jakow Pietrowicz Połonski (1819–1898) – przedstawiciel rosyjskiego romantyzmu; uprawiał poezję, prozę i dramaturgię. Tworzył pieśni i romanse; duże uznanie u współczesnych zdobyły jego wiersze kaukaskie. Przebywając w latach 1846–1881 na Kaukazie (w Tyflisie), miał okazję zapoznać się z twórczością Sajat-Nowy. Jego wiersze czytał w słynnym rękopisie (*dawtar*) udostępnionym przez Geworga Achwerdiana. Пор. И. С. Богомолов, *Армения в творчестве Якова Полонского*, Ереван 1963.

zasługuje fakt, że ormiańskie pieśni zostały zapisane pismem gruzińskim, co bardzo utrudniało ich właściwe odczytanie⁶¹.

Podstawowa część utworów Sajat-Nowy zachowała się w dwóch rękopisach – zeszytach. Pierwszy z nich, zgodnie z ustaleniami Achwerdiana, w 1795 r. przewiózł do Mozdoku starszy syn poety Melikset. Wiele lat rękopis przeleżał wśród ksiąg i rodzinnych pamiątek. Syn Melikseta a wnuk Sajat-Nowy, duchowny jednego z tyfliskich kościołów Dzgraszen Ter-Mowses znalazł zeszyt u swojej siostry i przewiózł go do Tyflisu. W 1848 r. rękopis na pewien czas został przekazany do przestudiowania Achwerdianowi. Drugi *dawtar* na polecenie gruzińskiego carewicza przepisał drugi syn poety w Petersburgu, w 1823 r.⁶²

Głównym tematem zachowanych pieśni jest miłość – nie odwzajemniona, jak już wiemy. Odmalowuje swą ukochaną płomiennymi słowami. Wszystko w niej jest mu drogie, nie zapomina o jej ozdobach, o jej chodzie i ruchach, o jej mowie; język jej nazywa cukrem, usta miodem, zęby perłami, oczy szafirami, ją samą brylantem, to znów lanią stepową, córką ognia, skrzydlatym rumakiem – albo lilią wśród traw, gwoździkiem, różą, rozmarynem... zawód miłosny wywołuje w nim niechęć do życia; wczoraj było lepsze od dzisiaj, nadzieja jutra już mu obrzydła i nawet pieśni mu się już sprzykrzyły. Gorycz życia się spotęgowała, doznaje wrażenia, że nie będzie końca cierpieniom. Tylko jedno go jeszcze trzyma: powołanie do służby ludowi, zadanie rozweselenia smutnych, niesienie ulgi chorym, pouczenia słuchaczy. „I choćby ci burzyli żółć – ty dawaj cukier, Sajat-Nowo!” Pionierzy badań nad wielkim Aszurem, Achwerdian i Briusow, nazywali go lekarzem dusz ludzkich, przyjacielem ludzi⁶³.

W ocenie Walerija Briusowa (1873–1924), wybitnego znawcy kultury i literatury ormiańskiej: *Na pierwszy rzut oka treść wierszy Sajat-Nowy jest jednostajna; jednostajne się wydają i formy jego wierszy. Ale jaką niewyczerpaną różnorodność poeta potrafi wstawić w tę pozorną monotonię! Prawie wszędzie mówi o miłości, lecz jak różnobarwne są odcienie w rozmaitych utworach, wszystkie te przejścia od łagodnej czułości do płomiennej namiętności, od rozpacz do zachwyty, od zwątpienia w siebie samego, do dumnego uświadomienia sobie swej wartości jako artysty! Istotnie można go nazwać „poetą odcieni”. On w XVII w. już niejako zrealizował testament ułożony sto lat później przez Verlaine’a: „Pas la couleur, rein que la nuance”. Tak, niepotrzebne są jaskrawe barwy. Prawdziwy poeta daje czytelnikowi czy słuchaczowi odczuwać wszystko dzięki sile samych ledwie dostrzegalnych przejść jednej barwy w drugą⁶⁴.*

⁶¹ М. Асратян, *О некоторых армянских песнях Саят-Новы*, „Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР” 1943, № 3, s. 45.

⁶² В. Налбандян, *Саят-Нова – певец человека и любви*, [w:] В. Налбандян, *Уроки армянской древности*, Ереван 1985, s. 275–277.

⁶³ E. Słuszkiewicz, *Sajat-Nowa...*, op. cit., s. 40.

⁶⁴ В. Я. Брюсов, op. cit., s. 107.

Wybitny aszugh sporo miejsca w swojej twórczości poświęcił powołaniu i obowiązkom, przed którymi staje i musi stanąć każdy prawdziwy, autentyczny twórca: (...) *a poglądy tam wyrażone stanowią dość istotny rozdział w historii armeńskiej myśli estetycznej owego okresu. Gdy przeglądamy dzisiaj teksty poetyckie Sajat-Nowy, uświadamiamy sobie, że obcujemy z konsekwentnie przemyślanym systemem zasad, które po dziś dzień nie straciły swojej aktualności. Jak chce Sajat-Nowa, poeta to przede wszystkim sługa swego narodu. Nawet jeśli serce poety – aszuha przepelnione jest goryczą, winien dawać ludziom jedynie słodkie słowa i melodie*⁶⁵. Sajat-Nowa, jak podkreślił Eugeniusz Słuszkiewicz (1901–1981), najwybitniejszy polski armenista, (...) *opiewał miłość, przyrodę i istotę ludzką z jej światem uczuć. Bezinteresownym uczuciem ogarniał wszystkich ludzi. Jako myśliciel zadumywał się nad powołaniem człowieka, malował portret istoty obdarzonej bogatą umysłowością, odznaczającą się wysokim poziomem moralności i piękną duszą, a w swych metaforach sięgał tylko po to, co piękne i szlachetne*⁶⁶. Z kolei Bohdan Gębarski⁶⁷ określa jego wiersze jako *pijane miłością pieśni*⁶⁸.

Od 15.05.1914 r., kiedy na ścianie tyfliskiego kościoła Surb Geworg wmurowano tablicę upamiętniającą Sajat-Nowę, obchodzone jest święto Wardaton (Święto Róż). Miłośnicy twórczości najwybitniejszego poety aszughu całego Zakaukazia przynoszą w ostatnią niedzielę maja na jego grób czerwone róże, a wybitni aktorzy oraz poeci recytują jego wiersze, a także poświęcone mu utwory⁶⁹. Spotkania mające przypominać Sajat-Nowę organizowane są także w innych miejscowościach Zakaukazia. W 2012 r. z inicjatywy UNESCO obchodzono 300. rocznicę urodzin Harutiuna Sajadiana, a w 2015 r. przypada 220. rocznica śmierci tego poety – Ormianina, który na trwałe wpisał się w historię literatury Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu.

⁶⁵ A. Szymański, *Wstęp*, [w:] *Poezja armeńska...*, op. cit., s. 21–22.

⁶⁶ Por. E. Tryjarski, *Eugeniusz Słuszkiewicz – najwybitniejszy armenista polski (1901–1981)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1983, nr 1–4 (125/6), s. 11–20.

⁶⁷ Bohdan Gębarski (1905–1978) – polski publicysta i tłumacz z języków orientalnych, wielki sympatyk narodu ormiańskiego. Autor słynnego tekstu *List do starego tureckiego znajomego* przedrukowywanego poza granicami Polski, zob. B. Gębarski, *List do starego tureckiego znajomego*, „Kierunki” 1961, nr 47. Cieszył się dużą popularnością w Armenii w związku z faktem przypomnienia Genocydu Ormian – Ormianobójstwa dokonanego przez Turków w 1915 r. (W trakcie prześladowań, będących pierwszym holokaustem XX w., zamordowano przeszło 1,5 mln Ormian).

⁶⁸ Por. B. Gębarski, *Piętnaście wieków literatury gruzińskiej*, „Przegląd Orientalistyczny” 1967, nr 1 (61), s. 33.

⁶⁹ Por. Г. Л. Епископов, *Армения в мыслях и сердцах*, Москва 1993, s. 78; Н. Гомцянь, *Песни Саят-Новы вечны, ибо сеют любовь*, „Голос Армении”, 30.05.2014, <https://www.golosarmenii.am/article/23750/pesni-sayat-novy-vechny--ibo-seyut-lyubov> (dostęp: 10.05.2015).

Bibliografia

Literatura polskojęzyczna

- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987.
- Chazbijewicz S., *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej*, „Przegląd Tatarski” 2010, nr 1.
- Gillert M., *Kościół ormiański wyznacznikiem tożsamości narodowej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2002, nr 30/31.
- Grzegorzewski J., *Z pod nieba wschodniego. Nowele i fragmenty z podróży*, Lwów 1902.
- Zakopian G., *O Mesropie Masztocu i alfabecie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2009, nr 60–61.
- Karczmarek U., *Jan Grzegorzewski – „pierwszy” polski orientalista*, „Sprawy Wschodnie” 2002, nr 1.
- Klejn Z., *Polskie stronice w bułgarskiej historii*, „Mazowieckie Studia Historyczne” 1998, nr 2.
- Lang D. M., *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975.
- Malinowski F., *Udział Bułgarów w wojnie bałkańskiej widziany oczami żołnierza polskiego na przykładzie Józefa Lipkowskiego*, „Słupskie Studia Historyczne” 2011, nr 17.
- Pisowicz A., *Najwybitniejsze dzieła literatury ormiańskiej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2000, nr 21–22.
- Poezja armeńska. Antologia*, wyb. A. Szymański, P. Kuncewicz, Łódź 1984.
- Próchniak D., *Eczmiadzyn w IV i V w. Z problematyki genezy chrześcijańskiej architektury Armenii*, „Rocznik Humanistyczny” 1978, t. XXVI, *Historia sztuki*, z. 4.
- Reychman J., *Zasługi Jana Grzegorzewskiego na polu zbliżenia kulturalnego bułgarsko-polskiego*, [w:] *Stosunki literackie polsko-bułgarskie*, red. J. Śliziński, Wrocław 1971.
- Słuszkiewicz E., *Sajat-Nowa, znakomity poeta ludowy ormiański (pierw.)*, „Problemy” 1963, nr 12 (XIX).
- Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999.
- Szmurło Z. T., *Gabriel Ajwazowski – duchowny, uczyony i pedagog*, „Kongitywistyka i Media w Edukacji” 2013, nr 2.
- Tryjarski E., *Eugeniusz Słuszkiewicz – najwybitniejszy armenista polski (1901–1981)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1983, nr 1–4 (125/6).
- Waksmundzki L. W., *Armenia. Przewodnik*, Pruszków 2008.

Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Warszawa – Kraków – Wrocław 1990.

Literatura obcojęzyczna

Adalian R. P., *Historical Dictionary of Armenia*, Plymouth 2010.

Aghajanian A., *Armenian literature: Comprising poetry, drama, folklore and classic traditions*, Los Angeles 2007.

Antonyan N., *Haghpat Monastery*, [w:] *Armenian churchers around the world*, New York 2011.

Архитектура республик Закавказья, ред. Ю. С. Яралов, Москва 1951.

Bardakjian K. B., *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500–1920*, Detroit 2000.

Dowsett C. J. F., *Sayat-Nova: An 18th-century troubadour: A Biographical and Literary Study*, Louvain 1996.

Насикян А. J., Басмаjian Г., Франчук Е. S., Оузунян Н., *The Heritage of Armenian Literature. From the Oral Tradition and to the Golden Age*, Detroit 2000.

Inejikian H., *Sayat-Nova and Armenian ashoogh musical traditions*, University Microfilm 1994.

Nersessian Der-S., *Armenian Art*, Paris 1977.

Nersoyan H. J., *The Way and When of the Armenian Alphabet*, „Journal of the Society of Armenian Studies” 1985–1986, No. 2.

Raffi A., *Armenian history, culture and characteristics*, [w:] N. Buxton, H. Buxton, *Travel and politics in Armenia*, London 1914.

Stokes J., *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East*, New York 2008.

Wainwright G., Westerfield Tucker K. B., *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford 2005.

Wall Th. De, *Black garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war*, New York 2003.

Агатангелос, *История Армении*, Ереван 2004.

Ажнанян Э. Б., *Месроп Маштоц*, Ереван 1982.

Айвазян М., *Пейзаж в армянской советской живописи*, Ереван 1978.

Айвазян С., *История России. Армянский след*, Москва 2000.

Акопян П. О., *К вопросу о пребывании Саят-Новы в Ахпатском монастыре*, „Историко-Филологический Журнал” 1969, № 4.

Арутюнян В. М., *Эчмиадзин*, Москва 1958.

Асратян М., *О некоторых армянских песнях Саят-Новы*, „Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР” 1943, № 3.

Багдасарян Р., *Геноцид и армянская интеллигенция в России*, Ереван 2003.

Бахчинян Г. Г., *Саят-Нова (К 275-летию со дня рождения)*, „Историко-Филологический Журнал” 1987, № 3.

Богомоллов С., *Армения в творчестве Якова Полонского*, Ереван 1963.

- Брюсов В. Я., *Поэзия Армении и её единство на протяжении веков. Историко литературный очерк*, [w:] *Брюсов и Армения: в двух книгах*, сост., вст. К. В. Айвазян, ред. С. Т. Ахумян, Я. И. Хачикян, кн. 1, Ереван 1988.
- Буровский А., *Царьград. 1000 лет величия*, Москва 2013.
- Вертков К., Благодартов Г., Язовицкая Э., *Атлас музыкальных инструментов народов СССР*, Москва 1975.
- Гайсарян С. З., *В стране поэзии. Очерки. Портреты*, Москва 1973.
- Григорян В. Р., *История армянских колонии Украины и Польши. Армяне в Подоли*, Ереван 1980.
- Григорьян К. Н., *Ованес Туманян 1869–1923*, Ереван 1969.
- Гханальян А. Т., *Армянские предания*, Ереван 1979.
- Должанский А., *Краткий музыкальный словарь*, Санкт-Петербург 2000.
- Дорога Мзера. Армянские легенды и предания*, перев. Г. О. Карапетян, Москва 1990.
- Дрампян Р. Г., *Геворк Башинджагян (к столетию со дня рождения)*, „Искусство” 1957, № 8.
- Епископов Г. Л., *Армения в мыслях и сердцах*, Москва 1993.
- Интенберг Б. С., Твардовская В. А., *Граф М. Т. Лорис-Меликов и его современники*, Москва 2004.
- История армянского народа*, ред. М. Г. Нерсисян, Ереван 1980.
- История св. Патриарха Саака и вардапета Маштоца*, [w:] *Армянские жития и мученичества V–VI вв.*, Ереван 1994.
- Казарян А. Ю., *Ахпат*, [w:] *Православная энциклопедия*, ред. Патриарха Московский и всея Руси Кирилл, т. IV, Москва 2002.
- Кафадарян К., *Ахпат*, Ереван 1963.
- Кафадарян К., *Санаинский монастырь и его надписи*, Ереван 1957.
- Ковалевский М. М., *Конституция графа Лорис-Меликова и его чачтные письма*, Москва 2011.
- Кубеев М., *100 великих побед России*, Москва 2010.
- Мадоян А. Г., Гукасян Э. Р., *Видные деятели армянской культуры (V–XVIII)*, Ереван 1982.
- Манандян Й. А., *Месроп Маштоц и борьба армянского движения за культурную самобытность*, Ереван 1941.
- Мартirosян Е., *Саят-Нова*, [w:] *Литературная энциклопедия: В 11 т.*, т. 10, ред. П. И. Лебедев-Полянский, А. В. Луначарский, И. М. Нусинов, В. Ф. Переверзев, И. А. Скрыпник, Москва 1937.
- Меружнян А., *Саят-Нова. Биография и легенда*, „Ноев Ковчег” 2006, № 13.
- Микаелян В. А., *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919)*, Ереван 1995.
- Мирзоян Г., *Тер-Гусаков. Взятие Баязета*, „Ноев Ковчег” 2011, № 6 (165).

- Мурдарян П. М., *Армяно-грузинские взаимоотношения в XVIII веке*, Ереван 1966.
- Налбандян В., *Саят-Нова*, [w:] Налбандян В., *Уроки армянской древности. Статьи*, Ереван 1985.
- Налбандян В. С., *Певец человека и любви*, [w:] Саят-Нова, *Стихотворения*, Ленинград 1982.
- Нерсисян М. Г., Саакян Р. Г., *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов*, Ереван 1982.
- Петросян З. Х., *Боги и ритуалы древней Армении*, Ереван 2004.
- Саргсян Г. С., Худавердян К. С., *Потомки Хайка. Очерк истории культуры Армении с древнейших лет до становления третьей республики*, Ереван 1998.
- Саркисян Х. С., *Саят-Нова*, „Историко-Филологический Журнал” 1963, № 3.
- Саркисянц Тер-А. Е., *Армяне. История и этнокультурные традиции*, Москва 1998.
- Сафазбекян И. Р., *Ованес Туманян и мировая литература*, Ереван 1976.
- Степанян Н., *Искусство Армении. Черты историко-художественного развития*, Москва 1989.
- Степанян С., *Германские источники о геноциде армян. Период первой мировой войны*, Ереван 1991.
- Токарский Н. М., *Архитектура Армении веков IV–XIV*, Ереван 1961.
- Токарский Н. М., *Архитектура древней Армении*, Ереван 1946.
- Туманян Э. Г., *Ещё раз о Месропе Маштоце – создателе армянского алфавита*, „Известия Академии Наук СССР. Серия литературы и языка” 1968, т. XXVII, вып. 5.
- Халпахчян О. Х., *Санаин. Архитектурный ансамбль Армении X–XIII веков*, Москва 1973.
- Халпахчян О. Х., *Архитектурные памятники Ахпата*, [w:] *Архитектура республик Закавказья*, ред. Ю. С. Яралов, Москва 1951.
- Хачатрян Ш., *Апостол просвещения*, „Ноев Ковчег” 2012, № 11 (194).
- Хомизури Г. П., *Армянская Апостольская Церковь. Святые, мученики, видные священнослужители, богословы, христианские деятели культуры. Словарь*, Москва 2006.

Netografia

- Mother See of Holy Etchmiadzin*, <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=1&pid=1> (dostęp: 20.01.2015).
- Краткая литературная энциклопедия*, ред. А. А. Сурков, т. 1, *Аарне-Гаврилов*, Москва 1962, <http://febweb.ru/feb/kle/kle-abc/ke1/ke1-3681.htm> (dostęp: 15.01.2015).

Посохальная Книга Армянской Епархии в Грузии. Известные нам епархиальные Главы Армянской Апостольской Церкви в Грузии до 1770-ых годов, <http://armenianchurch.ge/ru/eparkhiya/istoriya> (dostęp: 4.02.2015).

Вардапетян А., Степанян И., „Бога возлюби, Душу возлюби, Деву возлюби!”, <http://www.sayat-nova.am/nm-rus-8.html> (dostęp: 15.01.2015.)

Сагомонян А., *Русский генерал из Карабаха*, „Независимое Военное Обозрение”, 1.04.2011, http://nvo.ng.ru/history/2011-04-01/15_lazarev.html (dostęp: 19.01.2015).

Тбилисская церковь Сурб Геворг – первоапостольная Сурб Мариам Аствацацин или Большая Крепостная Церковь, [w:] *Епархия Армянской Апостольской Православной Святой Церкви в Грузии*, <http://armenianchurch.ge/ru/component/content/article/626-tbilisi-surb-gevorg-church> (dostęp: 15.01.2015).

Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, Санкт-Петербург 1890–1907, ред. И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский, http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/65706/махтеси (dostęp: 23.08.2014).

Summary

An eighteenth-century Armenian bard of Transcaucasia

In the article is shown figure of Sayat-Nova – the outstanding an Armenian poet, musician and ashugh who composed a number of languages, including Armenian, Georgian, Azeri, Persian who lived and created in Transcaucasia in 18-th century. Sayat-Nova was born as Harutyun Sayatayan in 1712 in Tiflis. His adopted name Sayat Nova meant „King of Songs”. He was skilled in writing poetry, singing, and playing the kamancheh. He performed in the court of Heraclius II King of Georgia. He lost his position at court when he fell in love with the king's sister, and the rest of the life, after the ordination, he spent on the province as the clergyman. In 1795 he was killed by the army of Agha Mohammed Khan, and is buried at the Cathedral of Saint George, Tbilisi. About 220 songs can be attributed to Sayat-Nova, although he may have written thousands more. A number of his songs are sung to this day.